

DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.2.233

UDK 821.163.4(497.6)-31

Primljeno: 16. 07. 2025.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Aida Džiho-Šator

KNJIŽEVNOST MEMORIJALIZACIJE – RATNO SILOVANJE, RODNO NASILJE I TRAUMA U ROMANU ŠKRIPTAJI KOŽE AMILE KAHROVIĆ POSAVLJAK

Ovaj rad analizira roman *Škriptaji kože* (2023) Amile Kahrović Posavljak iz perspektive teorije traume, rodno uvjetovanog nasilja i ratnog silovanja te ga klasificira prvenstveno kao memorijalni roman ili roman memorijalizacijske književnosti, s pretenzijom da se u kolektivnoj memoriji prometne u tekstualni i umjetnički spomenik žrtvama patnje i progona. Roman prati dvadesetogodišnju djevojku, studenticu druge godine violine na Muzičkoj akademiji, koja se na početku rata u Bosni i Hercegovini nađe u svom stanu u sarajevskom naselju Grbavica, a odmah nakon što je naselje odsječeno od ostatka Sarajeva pada u ruke srpskih vojnika koji je podvrgavaju višestrukim silovanjima i drugim oblicima nasilja. Rad uspostavlja teorijski okvir unutar kojeg će se roman analizirati, nudi pregled bitnih aspekata teorije traume, uvid u problematiku silovanja u ratu u Bosni i Hercegovini između 1992. i 1995. godine, nakon čega se usredotočuje na pažljivo čitanje i analizu sadržaja, ali i na književne tehnike prikazivanja traume korištene u romanu, poput naracije, pripovjedača, oblikovanja motiva muzike u romanu te znakovit završetak romana.

Ključne riječi: teorija traume; rodno nasilje; ratno silovanje; književnost memorijalizacije; Amila Kahrović Posavljak; *Škriptaji kože*

UVOD

Roman *Škriptaji kože* (2023) Amile Kahrović Posavljak romaneskni je narativ o stravičnim zlostavljanjima neimenovane djevojke koja u toku rata u Bosni i Hercegovini na opkoljenoj sarajevskoj Grbavici pada u ruke srpskih vojnika. Roman je hronologija jednog svirepog zla i može se kategorizirati kao književnost memorijalizacije. U nedostatku izvora koji definiraju taj pojam u teoriji književnosti ili kulturi pamćenja, a za potrebe analize i kontekstualizacije ovoga romana, pod književnošću memorijalizacije, književnošću obilježavanja ili memorijalnom književnošću svrstat ćemo književna djela kojima se obilježava, odaje počast ili čuva sjećanje na događaje, pojedince ili čitave zajednice koje su prošle kroz stradanja i progone. Takvi tekstovi služe kaosredstvo sjećanja, refleksije i pamćenja, a nerijetko i jedinog dokumentovanja historijskih događaja, i utiču na oblikovanje kolektivnog pamćenja i kulturnog identiteta društava i zajednica. Romani memorijalizacije su pisani sa posebnom pažnjom i svjesnom namjerom autora da ostave spomen o žrtvama o kojima pišu. Takvi su primjerice romani Zlatka Topčića, roman *Kad sam bio Hodža* Damira Ovčine, *Kao da me nema* Slavenke Drakulić, ali i romani koji se vraćaju u daleke historijske periode i kroz intimne vizure pojedinačnih likova rekonstrukcijom prošlosti oslikavaju stradanje cijelih rasa i naroda kao što su romani *Milost* ili *Voljena* Toni Morrison. *Škriptaje kože* ćemo sagledati upravo iz tog aspekta, kroz optiku teorije traume i rodno uslovljenog nasilja.

RATNO SILOVANJE I RODNO NASILJE

Silovanje se kao pojam definira kao prisilan seksualni odnos. U Webster rječniku engleskog jezika silovanje je definirano kao: „nedopuštena¹ spolna aktivnost i obično spolni odnos izvršen nasilno ili pod prijetnjom ozljede protiv volje osobe ili s osobom koja je mlađa od određene dobi ili nije sposobna dati valjani pristanak zbog duševne bolesti, mentalnog nedostatka, opijenosti, nesvjestice ili prevare“.² Nadalje, seksualni napad se definira kao: „ilegalni seksualni kontakt koji obično uključuje silu nad osobom bez pristanka ili je nanijet osobi koja nije sposobna dati pristanak (zbog dobi ili fizičke ili mentalne nesposobnosti) ili koji napadača (kao što je liječnik) stavlja u položaj povjerenja ili autoriteta“³. Kada govorimo o silovanju posebno je bitno istaknuti

¹ Sve citirane tekstove sa engleskog jezika prevela je autorica članka.

² <https://www.merriam-webster.com/dictionary/rape>, pristup 30. 1. 2025.

³ Ibid.

aspekt rodne moći. Historijski gledano, muškarci su svoju dominaciju nad ženama i patrijarhalni poredak u društvu održavali fizičkom nadmoći, a zatim i obrazovnom, formirajući tako poredak za koji se i danas sa svim promjenama statusa žena u liberalno-demokratskim društvima teško može reći da je prevladan. Za silovanje možemo reći da je jedan od mehanizama uspostavljanja dominacije nad ženama i najvažniji nasilni oblik provođenja patrijarhalne moći i kontrole. Ruth Seifert (1993) ističe aspekt agresivnosti kod silovanja, odnosno zaključuje da je silovanje ekstremni čin nasilja počinjen spolnim putem, te da ono nije prvenstveno seksualno motiviran čin, nego upravo čin agresije. Susan Brownmiller (1995: 15) ističe da „silovanje nije ništa više ni ništa manje nego vrlo svjestan proces zastrašivanja žena kojim svi muškarci drže sve žene u stanju straha“. Iako su rječničke i druge definicije silovanja s pravom proširene na rodno neodređenu riječ osoba, ono je ipak, historijski gledano, vrsta nasilja provedena u najvećem broju nad ženama, a zbog rodnog podređivanja žene muškarcu.

Ratno silovanje, koje se definira kao seksualno nasilje počinjeno tokom oružanih sukoba, je, nažalost, društveni fenomen koji se u kontinuitetu ponavlja kroz historiju čovječanstva sa sve većim povećanjem intenziteta nasilja. Korištenje rodno uslovljenog seksualnog nasilja kao oruđa osvajanja i dominacije spominje se u spisima od antičke Grčke i Rima do srednjovjekovne Evrope, a pronalazimo ga i u ranim književnim djelima kao što su npr. Homerovi epovi koji uključuju opise seksualnog pokoravanja žena u Troji. Kao ratnu taktiku koristile su ga u Drugom svjetskom ratu i sile osovine i savezničke snage. Dakle, iako ratno silovanje nije novija pojava, oblici nasilja se sa protokom vremena čine sve gorima (Farr 2009; Hynes 2004; Hargreaves 2001; Gottschall 2004). Međutim, uprkos sistemskom ponavljanju ratnih silovanja to pitanje se često ostavljalo po strani kako u razrješavanju samih ratnih sukoba tako i u raspravama o ratu bez obzira na naučno polje unutar kojeg se rat sagledavao. Prije devedesetih godina dvadesetog stoljeća teoretičari su zanemarivali pojavu ratnih silovanja i tretirali ih kao izolovane slučajeve nasilja ili pripisivali seksualnim potrebama vojnika (Hoglund 2003). Madeline Brashear (2017: 2) bilježi:

„Tek je 1995. prvi put seksualno nasilje obrađeno i procesuirano u međunarodnom kaznenom postupku suda. U osvit 21. stoljeća žene su počele dobijati pravdu za zločine počinjene nad njima u ratu. Silovanje, prisilna oplodnja i seksualno ropstvo počinjeno nad ženama u bosanskom genocidu pokrenulo je procesuiranje rodnog nasilja u međunarodnom okruženju. To je bilo zato što je seksualno nasilje korišteno kao ratno oružje. Rat u Bosni (1992-1995) privukao je

međunarodnu pozornost na ova pitanja rodnog nasilja, zbog čega su se Ujedinjeni narodi (UN) našli pod velikim pritiskom da osude i prekinu nasilje u Bosni i Hercegovini. Kroz snagu zapadnih humanitarnih organizacija i medija UN je bio pod pritiskom da odgovori na zločine počinjene nad ženama u genocidu u Bosni. Ovaj odgovor je rezultirao osnivanjem Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY), koji je kazneni progon seksualnog nasilja i održavanje prava žena stavio na dnevni redu UN-a.“

Dakle, raširenost pojave ratnog silovanja te njegova intenzifikacija, pogotovo u toku rata u Bosni i Hercegovini, ali i Ruandi, te nakon napora, prije svega ženskih medijskih reportera, aktivista i naučnika da se ti zločini dokumentiraju i prenesu svjetskoj javnosti, natjerali su i šire naučne krugove da se počne baviti tim pitanjem, istražujući njegovo porijeklo, uzroke i implikacije kako na nivou zajednice, tako i na ličnom nivou.

Prema izvještaju Ujedinjenih naroda iz 2002. godine, seksualno nasilje nad ženama u ratu uključuje silovanje, javno silovanje, silovanje pred članovima porodice, namjerno prenošenje seksualno prenosivih oboljenja kao što je HIV, a da bi se zarazila neprijateljska populacija, zatim seksualno ropstvo, seksualnu trgovinu, nasilno začeće, nasilni abortus.⁴ U Izvještaju se dalje naglašava da ovakvo nasilje ima simboličnu i političku važnost i da ga podržavaju najviši nivoi vodstva, a „... mučenje se također koristi protiv žena i djevojka da bi se narušio njihov osjećaj sebe i kao napad na njihove zajednice i muškarce sa kojima su povezani“ (ibid). Dakle, silovanje se koristi da bi se nanijela fizička i psihološka povreda pri čemu je često popraćeno dodatnim mučenjem (Hoglund 2003; Seifert 1996), ali i smrću (Farr 2009), kao i da bi se provelo etničko čišćenje. Tim istražitelja Evropske zajednice u svom izvještaju iz 1993. donosi upravo zaključak da silovanja koja su izvršile snage bosanskih Srba nisu bila sekundarni efekt sukoba nego dio sistematske politike etničkog čišćenja i da su „počinjena sa svjesnom namjerom demoraliziranja i teroriziranja zajednica, tjerajući ih od njihovih zavičaja i demonstrirajući snagu napadačkih trupa“ (Hazan 2004).

Inger Skjelsbæk (2006) navodi da je bosanskohercegovačka Vlada potkraj 1992. godine objavila prve podatke o broju silovanih žena u toku rata u Bosni i Hercegovini. Do tog momenta i prema tim podacima broj silovanih žena bio je oko 14.000. U decembru iste godine Evropska zajednica procijenila je broj žena muslimanske nacionalnosti koje su silovali vojnici bosanskih Srba na oko 20.000 (Drakulić 1993;

⁴ <https://www.un.org/womenwatch/ods/S-2002-1154-E.pdf>, pristup 29. 1. 2025.

Mežnarić 1994; Olujić 1998; Nikolić-Ristanović 2000; Wing i Merchan 1993). Ministarstvo unutrašnjih poslova BiH raspolaže sa brojem od oko 50.000 (Olujić 1998; Nikolić-Ristanović 2000; Wing i Merchan 1993). Izvještaj Instituta za izvještavanje o ratu i miru (IWPR) (Bećirbašić i Šečić 2002) navodi da je Komisija Evropske unije (EU) broj žrtava procijenila na 50.000. Ovdje treba naglasiti da je veoma teško doći do krajnjeg potpunog broja jer žrtve silovanja u svim situacijama, i ratnim i mirnodopskim, često uopće ne prijavljuju zločin silovanja, kao i činjenicu da je veliki broj silovanih žena ubijen ili su počinile samoubistvo.

Bez obzira na, kao što je navedeno, historijski kontinuitet ratnog silovanja, njegovo priznavanje kao genocidnog čina i ratne taktike prvenstveno rodno usmjerene, ne može se reći da je tema ratnog silovanja do sada bila često obrađivana u književnosti. Književnost je moćan umjetnički iskaz o tragičnim događajima i ljudskoj patnji jer ona ne ispisuje samo činjenični niz događaja, nego obuhvata i ljudski doživljaj tih događaja, daje psihološki uvid, preispituje različite poglede i daje sveobuhvatan prikaz ukupne složenosti jedne tragedije i traume koja uslijedi, a sve to statistike i historijski tekstovi po svojoj prirodi zanemaruju. Autori romana, za razliku od naučnih analiza, daju čitateljima uvid u duboko lično ljudsko iskustvo, romaneskna forma pruža čitaocima mogućnost empatije, i možda najvažnije, pamćenja. K tome, književni tekstovi čitateljima ali i teoretičarima daju uvid u traumu, proživljavanje traumatskog događaja i posttraumatsko rekonfiguriranje bića, učestvujući u održavanju kulture sjećanja. Na taj način shvaćen, roman postaje memorijalni spomenik, što po našem mišljenju jeste, u izvornom smislu, upravo roman *Škriptaji kože* Amile Kahrović Posavljak.

TEORIJA TRAUME

Teorija traume, koja se po tematici romana nameće kao nezaobilazan ugao njegovog sagledavanja, u svom najširem značenju proučava načine na koje književni tekstovi obrađuju i predstavljaju traumatična iskustva. Sama riječ se definira u psihologiji kao: „svaki bolni doživljaj ili iskustvo koje izaziva neke trajne posljedice.“⁵ Termin je prvenstveno označavao fizičku traumu, odnosno povredu tijela, ali je njegovo značenje kasnije prošireno i na psihološke povrede. Traumu karakterizira neočekivano i nepredviđeno saznanje koje iznenada ulazi u um osobe, obično kao rezultat iznenađenog susreta s nasiljem ili smrću uslijed čega dolazi do psihičkog rascjepa u identitetu

⁵ trauma. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013-2024. Pristupljeno 26. 1. 2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/trauma>>.

i svijesti osobe koji ostavlja preživjelog emocionalno i intelektualno podijeljenog između onoga što je znao ili vjerovao prije incidenta i onoga što osjeća ili vjeruje nakon toga (Džiho-Šator 2023). U književnim djelima obrada tematike traume se nazire već krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća s porastom ukupne zainteresiranosti za psihološki aspekt ljudskog postojanja, kada se pojam javlja i razmatra u psihologiji u radovima naučnika kao što su Jean-Martin Charcot, Pierre Janet i Sigmund Freud. U akademskim radovima književnoteorijske orijentacije termin se počinje upotrebljavati osamdesetih godina dvadesetog stoljeća i to prvenstveno u studijama Cathy Caruth, Shoshane Felman i Geoffreya Hartmana. Caruth započinje svoj spis *Trauma i iskustvo* rečenicom: „Psihička trauma uključuje intenzivnu osobnu patnju, ali također uključuje i prepoznavanje stvarnosti s kojom se većina nas još nije počela suočavati“ (Caruth 1996: 7). Nakon toga se nadovezuje upravo na događaje u ratu u Bosni i Hercegovini i zaključuje da je zbog takvog nasilja porasla potreba, odnosno hitnost proučavanja traumatskih reakcija na nasilne događaje i pronalaženje načina pomoći (Ibid.). Teorija traume pristupa književnim djelima s ciljem razumijevanja načina na koje se traumatski događaji manifestiraju, procesuiraju, otkrivaju i potiskuju u književnim i historijskim tekstovima, a teoretičare traume zanimaju i načini na koje pisci rješavaju svoje osobne traume kroz pisanje. Također ih zanimaju načini na koje fiktivni likovi čine to isto, te načini na koje književni tekstovi funkcioniraju ispisujući traume koje se događaju u društvu. Anne Whitehead (2004) polazi od teorije francuskog psihologa, liječnika i psihoterapeuta Pierrea Janeta, koji je uspostavio razliku između „narativnog pamćenja“ i „traumatskog pamćenja“ u pristupu liječenju svojih pacijenata, tvrdeći da je narativno pamćenje društveni čin koji uzima u obzir publiku, da traumatičnom sjećanju nije potrebna ta društvena komponenta, te da se nikome ne obraća i nikome ne odgovara. „Traumatsko sjećanje“, tvrdi Janet, „mora se transformirati u narativno sjećanje, tako da traumatski događaj može postati dio individualnog iskustva“ (prema Whitehead 2004: 140–141). Whitehead sumira Janetovo poimanje tih koncepata:

„Traumatično sjećanje je nefleksibilno i reproducira prošlost na način tačnog ponavljanja, dok je narativno pamćenje sposobno improvizirati prošlost tako da prikaz događaja varira od priče do priče. Za Janeta, pretvaranje traumatskog sjećanja u narativno pamćenje predstavlja proces oporavka od traume.“ (Ibid. 87)

Dakle, za ljude koji su preživjeli traumatski događaj važno je da ga mogu ispričati. Narativizacijom traume ona se smješta unutar ličnog historijskog konteksta te osobe, u njenu prošlost zajedno sa svim drugim događajima i tada otpočinje oporavak.

Roman *Škriptaji kože* predstavlja duboko psihološko, visceralno iskazano iskustvo žrtve ratnog silovanja. U razgovoru za Buybook autorica kaže:

„Ne znam kako da to objasnim, ja sam ovaj roman morala napisati. Želim da to ostane jer vjerujem da je književnost najbolji oblik sjećanja koji, uprkos najavama o nestanku i smrti knjige, ostaje dugo iza nas. Ima nešto beskrajno bolno, prešućeno i strašno u cijeloj priči. Ne znam zaista kako da to objasnim drugačije nego da sam ovu priču morala napisati. Šta god drugo da kažem bilo bi previše lažno, izvještačeno i nepošteno.“⁶

Dakle, sama autorica ističe upravo književnost kao neusporediv oblik sjećanja i memorijalizacije. Amila Kahrović Posavljak je diplomirala studij komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a na istom je fakultetu 2014. godine stekla zvanje magistricе književnohistorijskih nauka. Radila je kao novinarka u sarajevskom dnevnom listu *Oslobođenje* i u političkom magazinu *BH Dani* te kao kolumnistica na mostarskom portalu *Tačno.net*, a pisala je kolumne i za zagrebački portal *Autograf.hr*. Također se bavi i naučnim radom, objavila je više radova kao i poglavlja u naučnim knjigama. Dobitnica je nagrade “Mak Dizdar” za zbirku pjesama *Koščice* 2016. godine. Za knjigu *Škriptaji kože* osvojila je nagradu Andrićevih dana, a prije nje objavila je romane *Smrtova djeca* (2017) i *Izvedeni iz kičmi* (2020). Spoj biografskih elemenata sa izrazitim književnim talentom ključ je uspješnosti njenih književnih ostvarenja. Naime, nadarenost, književno obrazovanje, istraživačka i novinarska sklonost, ali i naučna podloga u pristupu književnoj obradi tematike ratnog silovanja rezultiraju vjerodostojnim uvidom u proživljavanje traumatskog iskustva i njegovog dugog trajanja.

KNJIŽEVNI POSTUPCI REPREZENTACIJE TRAUME

Na fabularnom planu roman *Škriptaji kože* prati djevojku od dvadeset godina, studenticu violine druge godine Muzičke akademije koja se na početku rata u Bosni i Hercegovini zatiče u svom stanu u sarajevskom naselju Grbavica i odmah nakon odsijecanja naselja od ostatka Sarajeva pada u ruke srpskih vojnika. Grupno je siluju petorica muškaraca što je samo prvo u nizu višestrukih silovanja koje djevojka proživljava u narednim mjesecima nakon čega je, iznemoglu od brutalnog nasilja, ubijaju i bacaju u masovnu grobnicu. Već i ovakav sinopsis radnje u čitaocu leđi krv što se čini da je i namjera autorice – roman se ni iz jednog ugla ne može sagledati van konteksta užasa.

⁶ <https://buybook.ba/article/bookstan-2023-intervju-s-amilom-kahrovic-posavljak-46>

Autorica u romanu koristi upečatljivu tehniku izbjegavanja imenovanja likova. Ni protagonistkinja niti ijedan drugi lik nemaju imena. Jedina naznaka imena je inicijal junakinjinog momka A. i nadimci Kralj, Car i Jole koji se spominju u prepričavanjima i čiji se zločini glorificiraju. Takvom tehnikom autorica kroz priču o jednoj djevojci upućuje na činjenicu protežnog postojanja hiljada takvih i sličnih sudbina koje su zadesile žene i djevojke u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu. S druge strane, anonimizacija glavnog lika naglašava i gubljene sebstva u svojoj cjelini i kao autorski tekstualni postupak utjelovljuje traumu protagonistice. Glavna junakinja romana gubi svoj identitet, a zločinci, s druge strane, svako moralno pravo na posjedovanje imena. Imenovanjem bi se izdvojili iz cjeline i ukupne genocidne namjere srpske vojske čija je jedna od ratnih taktika bila upravo silovanje. Posjedovanje osobnosti sugeriralo bi na izdvojenost tih postupaka, malobrojnu slučajnost. Autorica je jasna u svojoj namjeri da to izbjegne. Kahrović Posavljak kao razlog lišavanja imena likova navodi upravo to:

„Zato što me, ponad teze o banalnosti zla, zanimala i druga dimenzija zla. Na užasan način me intrigira narativ da su vojnici i paravojnici koji su činili zlo bili neki takozvani obični ljudi koje je navodno zavela ideologija pa su oni, eto, takvi zavedeni posrnuli i uradili neko zlo. Recimo da je to narativ koji je dosta u opticaju od rata naovamo. Ponad priče, prilično otrcane, o kolektivizacijama i nekolektivizacijama krivice (koliko samo površnosti stane već u ove sintagme), mene je zanimalo kako to da zločinačka ideologija kod ljudi padne na plodno tlo. Kako moć koju dadne taj nenormalni osjećaj pripadnosti i sljedstvene moći probudi nešto faraonsko u čovjeku odnosno kako ohrabrujuće potapše demona u ljudskom biću, to me zanimalo. Postoje svjedočenja o zlu u kojem su učestvovala i komšije. Zanimao me momenat kad anonimni neki takozvani obični čovjek postane zločinac, saučesnik, pomagač ili čak posmatrač. Zanimalo me, drugim riječima, samo srce zla.“⁷

Roman u svojoj cijelosti istražuje prirodu traumatskog iskustva žrtve i zla zločinca. Vinovništvo zločina se rasprostire duž čitave socijalne, klasne, profesionalne... vertikale. Cijeli komandni lanac, ljudi koje susrećemo u romanu, obični vojnici, komandiri i komandanti, akademici, doktori i profesori, limari, piljari, komšije i drugovi iz školske klupe postaju silovatelji:

„Prvi je ukoračao piljar iz susjedne zgrade čija je žena bila frizerica i meni, zapravo onoj od koje sam se odvojila, pred svaki nastup kosu sređivala u pletenicu pričvršćujući na nju plišanu veliku mašnu (...) Drugi je ušao samo čovjek kojeg je poznavala iz viđenja, jer je na uglu, kod

⁷ Ibid.

žutih nebodera, imao radionicu za popravak elektrokarova na autu. (...) Treći čovjek je bio njen drug iz srednje škole, jedan podbuhli dečko neobično prgave naravi koja nije nikako odgovarala njegovom izgledu. (...) Četvrti je bio pravi vojnik i, kada je ušao u stan, skinuo je kapu s izgrenom petokrakom, stavio je pod mišku i gotovo se naklonio – potpuno nespojivo sam onim što je radio samo par minuta kasnije. (...) Peti je bio glavni. (..) S njim je bio i još neki – očito mu drug jer su stalno jedan drugom tražili poglede.“ (ibid.)

Dakle, “sasvim obični ljudi”, poznati i nepoznati, postali su preko noći zvijeri. Bilo kakav čin apologetizacije ili relativizacije zločina i zločinaca bi se jednostavno kosio sa stvarnošću i historijskom činjenicom o velikom broju silovanih žena u Bosni i Hercegovini tokom rata – dvadeset do pedeset hiljada žena. Da nije postojao sistem kontinuiranog silovanja, kao i ljudi koji su se iz “običnih” preobrazili u ljude voljne silovati, da nije bilo podrške vođstva i mnoštva koje nije učestvovalo ali se nije ni miješalo, to se jednostavno u tim razmjerama ne bi moglo dogoditi. Činjenicom da niko od likova u romanu koje junakinja susreće, bilo muških ili ženskih, ne pokazuje empatiju ili daje naznake samilosti, autorica nam implicite poručuje da takvi slučajevi, ukoliko su i postojali u stvarnosti u toku rata, u ukupnom zlu nisu ni vrijedni spomena i da cjelokupnoj tematici ne treba prilaziti oprezno niti eliptično. Apfelbaumova (2000: 1010) ističe upravo taj aspekt:

„Sve dok službeni izvještaji, poput historijskih knjiga, ostaju u najboljem slučaju eliptični – ali češće šute o tim događajima, ne može postojati kolektivni okvir razumljivosti za privatni život preživjelih iskustva. Oni koji su preživjeli žive u ničijoj zemlji tišine u kojoj iskustva iz prošlosti ne dobijaju nikakvu legitimaciju. Ipak su sjećanja češće duboko zakopana i izazivaju neku vrstu disocijacija između privatnog i javnog života pojedinca.“

U konfliktnim okolnostima kao što su ratovi i oružani sukobi neminovno dolazi do dezintegracije društva koja rezultira kako ličnom, tako i kolektivnom traumom. Richters (2008) tvrdi da je glavna komponenta rata da se osmišljeno nasilje koristi protiv ciljane populacije i usmjereno je na uništavanje cijelog tkiva društvenih, ekonomskih i kulturnih odnosa kao i subjektivnog psihičkog stanja. Takvi nasilni sukobi imaju više elemenata koji mogu proizvesti traumu (Farmer 1997). Nadovezujući se na spomenute studije, Puleng Segalo (2015) zaključuje da takve konfliktne situacije obično dugo traju, nasilne su, razarajuće i utiču na društveno i lično blagostanje što stvara uslove za lične i kolektivne traume. Uticaj takvog sukoba proteže se i u budućnost i širi na društveni i politički život zajednice. Dakle, zaključuje se da proživljeno traumatsko iskustvo postaje transgeneracijsko i teže ga je izliječiti. S

druge strane, autorica kao pripadnik zajednice žena koja je pretrpjela ratna silovanja, u trenutku pisanja romana dio je traumatiziranog kolektiva i to joj zaista daje autorski kredibilitet i svojevrсно sekundarno svjedodžbeno uporište. O nekažnjavanju zločina i tretiranju te teme sa oprezom, Kahrović Posavljak govori:

„Sve dok ratni zločinci sjede u politici, opštinama, policijama, školama i drugdje, sve dok su čak slavljени i priznati građani, sve dok živimo rezultate genocida i etničkog čišćenja s cijelim arsenalom pripadajućih zločina, kao društvo smo u strašnom problemu. U tom smislu se trebamo prestati lagati i igrati političke korektnosti. Politička korektnost sa zločinom i njegovim rezultatom je suptilna forma saučesništva. Ustvari, prije podla negoli suptilna.“⁸

Dakle, autorica ne želi prići ovom problemu eliptično i oprezno, nego veoma precizno i jasno, upravo onako kako to zahtijeva tekst kao mjesto memorijalizacije. Naime, do momenta izdavanja ovog romana u Bosni i Hercegovini nije postojao ni jedan spomenik žrtvama ratnog silovanja. Konkurs za idejno rješenje spomenika je tek raspisan u januaru 2025. godine.⁹ Način na koji autorica progovara iz ugla žene žrtve, sugerira da je morala provesti sate i sate nad svjedočenjima, iskazima žrtava i u istraživanju zločina ratnog silovanja. Pritom je sasvim jasna u svojoj nakani da njen danak bude u spomen žrtve, a ne pokušaj bilo kakve humanizacije dehumaniziranih događaja i kolektivnih stanja, objašnjavanja ili psihološkog usložnjavanja identiteta zločinca.

S druge strane, Kahrović Posavljak vrlo jasno, pa makar i kroz vizuru izmučene, polusvjesne i iznemogle protagonistice, markira geografske odrednice mjesta zločina. Jasno je da je opkoljeno naselje Grbavica, spominju se Sokolac, Mali Zvornik, Trnovo, Jahorina, Vlasenica. Sasvim je jasno da je logor u koji odvođe djevojku koncentracioni logor Sušica koji su srpske snage uspostavile u općini Vlasenica a kroz koji je prošlo 8000 ljudi od kojih je 1600 ubijeno.¹⁰ Toponimi su jedina imena u romanu i time autorica iscertava prostorne granice zla.

Sasvim jedinstvena tehnika prezentiranja traume ogleda se u tome da je narator proizvod traume. Pripovjedačica je, naime, otkinuto JA protagonistice, traumom i disocijacijom ličnosti nastalo lice pripovijedanja. Prema Genettovoj podjeli, ovakav pripovjedač bi bio i ekstradijegetski (nalazi se izvan priče, dijegeze, jer priča s odvojene pozicije) i intradijegetski (uklopljen je u događaje tj. kazuje svoju priču,

⁸ <https://buybook.ba/article/bookstan-2023-intervju-s-amilom-kahrovic-posavljak-46>

⁹ <https://fmrsp.gov.ba/konkurs-za-izradu-idejnog-rjesenja-projekta-za-izgradnju-prvog-spomenika-zrtvama-ratnog-zlocina-silovanja-u-bosni-i-hercegovini>, pristup 10. 2. 2025.

¹⁰ https://www.icty.org/x/cases/dragan_nikolic/cis/en/cis_nikolic_dragan.pdf, pristup 5. 2. 2025.

jer priča jeste pripovijedanje o njenom traumatskom iskustvu). Istom analogijom, pripovjedač je i heterodijegetski jer je to onaj pripovjedač koji priča o događajima u kojima ne sudjeluje, ali je i homodijegetski, jer čitalac zna da priča o samom sebi. Na prvoj stranici romana čitamo to odvajanje: „Neobično gužvanje. Liči onome koje većina ljudi i ne vidi. Ne vide da kada se staklo lomi, milioniti dio sekunde se gužva i uvuče u sebe prije nego li mu iščezne cjelina. Tako se i ja odvojim iz nje i sa sobom ponesem njene uspomene, misli i ponešto od osjećaja za kompoziciju“ (5). O svojoj namjeri da prikaže upravo taj rascjep ličnosti autorica govori: „Zanimao me trenutak disocijacije – one koja se vidi i one koja se ne vidi. Inače me zanimaju nevidljivi mehanizmi u svemu i ovdje sam pokušala dotaći rasap svijeta bez presedana“. Nakon referiranja na rascjep ličnosti na prvoj stranici, sam čin aktiviranja odbrambenog mehanizma disocijacije događa se kada počinje fizički napad: „Kada su je okružili i počeli udarati na sredini sobe, ja sam još treperila u njoj. Osjetila sam unutra duboko kao neki glas zapomaganja, ali se izvana ništa nije čulo. Osjetila sam i kako panično samu sebe kori da treba vrisnuti, zagalamiti, nekog zvati u pomoć“ (7). U ovom momentu proživljavanja nasilja ličnost se još nije iscijepala na dvoje, ali se sama naracija već cijepa na dva lica kao početak odvajanja sebe od sebe. Kasnije u romanu opisi protagonistice jesu bliski i intimni, premda su sveznajući i pripadaju vanjskom svijetu, dolaze izvana.

“Pogled je skrenula s očevog sata kada je pala na pod i čula kako nešto strašno i veliko nahrupljuje u njeno tijelo.

Tada se unutra pogužvala i ja sam se otkinula od nje. Nakon tog odvajanja, stojim u uglu i posmatram je kako leži zatvorenih očiju. Od sada ću je stalno gledati sa strane. Nikad više dio nje. (7)

U ovom momentu autorica ne koristi više glagol osjetiti, nego vidjeti jer je sada došlo do potpune disocijacije nastale traumatskim iskustvom. Dakle, događa se cijepanje ličnosti na dvije osobe, na naratoricu u prvom licu koja priča priču o sebi u trećem licu. Kahrović Posavljak u romanu koristi doživljeni govor ili slobodnine upravni govor što je književna tehnika ispisivanja misli lika u prvom licu glasom pripovjedača u trećem licu. Pripovijedanje u trećem licu koje je izraz same suštine izravnog govora u prvom licu jedna je od spisateljskih tehnika subjektiviziranja iskaza i ima učinak poetizacije diskursa. Žujo-Marić (2021: 262) s tim u vezi uočava da je unutarnji pogled na rat uvjetovao je i subjektivni način pripovijedanja o ratnoj traumi:

„Ratna trauma je u bošnjačkom romanu s tematikom iz posljednjeg rata, prije svega, unutarnji događaj i zbog toga je njena verbalna prezentacija uvijek emotivna i teži ka formi kondenziranog govora što je blisko poetskom polu i načinima koncipiranja lirske pjesme. Ispovijest svjedoka u bošnjačkom romanu s tematikom iz rata (1992-1995) priziva poetski intenzitet govora lirskog subjekta, ali i fatalnu sukobljenost dramskog junaka sa silama različitih tipova vlasti u kojima je njegova pozicija unaprijed osuđena na propast.“

Iskazna tehnika poetiziranog doživljenog govora sasvim prirodno konvenira prikazivanju disocijacije ličnosti i psihološke traume. Protagonistica izlazi iz sebe, izdvaja se iz silovane i pretučene sebe i kao proizvod traume i mehanizma odbrane postaje narator kao najvjerodostojniji svjedok događaja. Na taj je način priča u isto vrijeme i subjektivna i objektivna, ali centralni lik i naratorica ostaju jedna duboko istraumatizirana osoba koja nije imala šansu prolaska kroz oporavak, ali se sam roman ostvaruje kao narativizacija traumatiziranog subjekta i prelazak traumatskog u narativno sjećanje. Djevojka sa Grbavice nije preživjela, niti je imala priliku podijeliti svoju priču sa ocem, prijateljima ili psihoterapeutom, međutim, ako roman i naraciju sagledamo u kontekstu teorije traume, traumatskog i narativnog sjećanja, kao i prethodno spomenute kolektivizacije traume, može se konstatirati da autorica posuđuje svoj glas kolektivu koji iskustveno dijeli traumu, tekstom je verbalizira i omogućuje transfer traumatskog u narativno sjećanje. Priča djevojke sa Grbavice postaje dio dijeljene historije bosanskohercegovačkog, odnosno bošnjačkog kolektiviteta, pogotovo njegovog ženskog segmenta. Kahrović Posavljak svojim romanom podiže tekstualni spomenik silovanim žrtvama rata ispisujući tako važno djelo književne memorijalizacije.

Motiv muzike kao i instrumenta violine koji svira protagonistkinja doprinose karakteriziranju žrtve i ukupnoj tematizaciji traume. Naime, violina simbolizira žensko tijelo, ženstvenost, profinjenost ali i krhkost, dok se zvuci violine često vezuju za osjećaj tuge i melanholije i u tom smislu odabir identitetskog profila protagonistkinje upotpunjuje binarni kontrapunkt nježnosti i divljaštva. S druge strane, violina historijski u književnosti i kulturi simbolizira i smrt odnosno pakt sa đavolom. Često se nazivala „đavoljim instrumentom“, a motiv vraga kao violiniste ili guslara se pojavljuje u brojnim narodnim tradicijama (Groom 2002). Takva simbolizacija je nastala najvjerovatnije zbog činjenice da je violina jedan od najzahtjevnijih instrumenata za postizanje perfekcije i virtuoznosti u sviranju, pa se u ranijim periodima smatralo da su dobri violinisti sklopili pakt sa đavolom kako bi proizvodili očaravajuće zvuke. Jedna od najpoznatijih historijskih osoba povezana s takvim glasinama

bio je Niccolò Paganini (1782–1840) čije je neusporedivo umijeće sviranja violine dovelo do raširenih naklapanja o prodaji duše vragu (Stowell 1983). Dakle, violina u isto vrijeme simbolizira i ženu i smrt, a reference u romanu na muziku, muzičke note i pauze kao i sveukupno osjećanje svijeta i događaja svojstveno jednoj umjetnici doprinose osebnosti slike jednog brutalnog stradanja i traume. Violinu vojnici ponesu sa sobom kada povedu i djevojku da je siluju i daju drugim vojnicima na silovanje sa planom da svirajući zabavlja vojnike i druge ljude. Međutim, u dva slučaja kad je tjeraju da zasniva, djevojka to ne može. Prvi put kada nije u stanju ni da stoji i uzme violinu u ruku, i drugi put, pred kraj romana i svoje patnje, kada je natjeraju da svira međunarodnim vojnicima u plavim beretkama prije nego što će je i oni silovati, sviranje postaje škripanje i ona ne uspijeva postići milozvučni ton violine.

„Ona počne u nekom adagiu. Gleda svoje prste na violini. Daleki, daleki prsti, zvuk koji nije njen. Doživi ga škripastim. Otpusti žice. Oni slušaju. Osjeti im sluh. Zgrozi se. Otpusti žice još. Škripim pomisli. Ne sjeća se nota, samo se prsti pomiču i ruka upravlja gudačom. Prsti i ruka se sjećaju, ja ne znam pomisli. Škripim još. Otpusti žice. Zvuk pocvili pa se učini skliskim. Od tog se stresa. Čuje glasove. Commander joj priđe, uzme joj violinu. Vojnik što je držao za ruku priđe, rastvori joj vilicu i naspe dvije kašike nečeg čemu ukus ne osjeća. Kao neposlušnom djetetu kad neće da proguta sirup protiv kašlja. Ujutro se ne sjeti kad je maglovita skliskost violine prešla u ovu drugu, strašnu. Probudi se pritisnuta nogom vojnika koji joj je držao ruku. Commander sjedi i na golom krilu drži njenu violinu.“ (184)

U borbi izmučenog tijela i istraumatiziranog bića da se vrati svojim sposobnostima škripanje violine je škriptaj njene kože, a kada na kraju uspije postići skliski zvuk sama se od tog zvuka stresa, jer šta ljepota, šta prošla ona znači u tom zlom postojanju. Tada je dva vojnika, pripadnika međunarodnih snaga, drogiraju i siluju. Zadnja rečenica citiranog odlomka simbolički sumira licemjerje međunarodne misije u toku rata u Bosni i Hercegovini, njihovo ugađeno posmatranje počinjenih zločina, masovnih silovanja, prešućivanje postojanja organizirane seksualne trgovine i trgovine ljudima pa i učešće u tom kriminalu.¹¹

Još jedan aspekt ratnih silovanja u Bosni i Hercegovini koji se rijetko spominje, a na koji autorica želi uputiti, jeste silovanje djece. Angela Edman (2008: 22) ističe da je Komora za ratne zločine u Bosni i Hercegovini / War Crimes Chamber, nastala 2005. godine kao nastavak rada Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene na području

¹¹ Vidi više: <https://magazine.columbia.edu/article/long-night>, pristup 4. 2. 2025.

bivše Jugoslavije, dokazala da je dob žrtava silovanja, od kojih su mnoge bile djeca i tinejdžeri, otežavajući faktor ratnih silovanja.¹² Dječak, kojeg protagonistkinja sreće u bolnici gdje je odvedena nakon potpunog kolapsa organizma uslijed silovanja i nanošenja fizičkih oslijeda, jedna je od takvih žrtava. Direktna scena ne postoji, ali je jasno da su dječakove povrede nastale premlaćivanjem i silovanjem te da se u bolnici nalazi, kao i ona, samo zbog nužnog minimalnog oporavka da bi se moglo nastaviti dalje mučenje. Dječak u bunilu doziva mamu, djevojka mu pokušava pomoći. Na početku odlomka i ne znamo koja je dječakova sudbina i zašto je završio u bolnici, ali kada ga nakon izlaska preuzme komandir, te način na koji mu se on obraća, jasan je indikator seksualnog zlostavljanja. Od tog prikaza možda je jedino tužniji osjećaj nade, želja protagonistice da spasi dječaka, odnosno spoznaja i djevojke i čitatelja da do tog holivudskog obrata neće doći. U kontekstu teorije traume, na čijem fonu autorica ispisuje roman, takav ja scenarij u cijelosti neprikladan, štaviše uključivao bi naknadno počinjenu šteta silovanim osobama jer tako ne bi bila prikazana njihova surova stvarnost nego bi se tek omogućio bijeg čitatelja u iluziju o spasenju. Protagonistica uz svoju vlastitu traumu proživljava i traumatsko iskustvo dječaka, ona ga sanja: „U jednom trenu, tankom poput niti kose koja se iz ruke vojnika izgubila u travi, oprhva je san. U snu onaj dječak. Sjedi za njenim partiturama i, kada ga pogleda, on izgriženim noktima razmazuje tamu po notnom sistemu“ (110). Ovaj san povezuje dječaka sa još jednom prethodnom scenom silovanja djevojčice i slikom njene počupane kose kako ispada iz ruku vojnika i dječaka. U jednom snu, koji je proizvod traume i koji spaja njeno vlastito i silovanja djece kojima je svjedočila, dolazi do kontrastnog spoja slika kose i vlasi trave, dakle romantičarskih slika i ideala sa silovanjima, notnih sistema i muzike sa zvjerstvom. Tim postupkom prikazana je ukupna strava njihovog postojanja.

Drugi primjer je prikaz silovanja djevojčice od 14 godina u poglavlju 22 koje je stilsko-sintaksički gledano, jedino poglavlje drugačije napisano od ostatka knjige. U cijelom romanu autorica koristi kratke rečenice i praelaciju. Često su to rečenice od samo jedne ili dvije riječi, isprekidane tačkama koje kao da unose muzičku pauzu tišine u tekst, ali i daju odraz jedne fragmentirane i izmučene svijesti. Cijelo ovo poglavlje, međutim, sastoji se od dvije rečenice. Jedna teče neprekinuto kroz cijelo poglavlje od pet stranica koje prikazuje grupno silovanje više žena, među njima i djevojčice i druga dvoredna rečenica kojom se poglavlje okončava završetkom silovanja i zvukom izlazećih vojničkih čizama.

¹² <https://www.corteidh.or.cr/tablas/R21851.pdf>, pristup 4. 2. 2025.

„Nasipaju joj tečnost u usta, žena pored nje leži i jeca, stenjanje neko čudno i razvučeno, iz drugog dijela apartmana djevojčicin vrisak, prvi pa drugi pa treći, obim vrisaka, tonalitet koji se ne može svrstati ni u jedan, lebdeći vrisak, dalek vrisak, blizak vrisak, vrisak u e-molu vrisak u d-duru, vrisak koji slama i molove i durove, vrisak koji nastaje kad zrak kao uragan prodre u dječija pluća, vrisak koji se začinje od straha, na onoj potrgano perje, mokrina, nemoj čiko, molim te, nečiji smijeh grlen i divalj, jedna dvije tri četiri sjene ljudske, znojne i s grčem na licu iznad nje, žena joj pograbi ruku, ona je otrgne, vrisak boli boli boli, mama, nema ti sad ovde mame, boje uniformi koje se razlažu na slabom svjetlu agregata, čaršafi kojima čas osjeća nabore čas obamre nad njima, okreni se sad ovako, ne može, okrenu je, izvlači nos iz madraca koji vonja po urinu i varikini, oči žene pored nje nekud odsutne, htjedne joj ruku prodrmati, odustane, bol jaka, povraća joj se, povrati glupačo, poginju joj glavu pored kreveta, u utrobi osjeti neki predmet, predmet – pomisli, izgubi se od toga i kao da joj je glava pod vodom (...) nečija ruka debela i gola udara onu ženu po licu, ona se malo trzne pa ponovo utone u ništa, djevojčicin vrisak se razvuče kao harmonika, grleno plače, zaveži majku ti, plače, zaveži majku ti”. (123)

Cijela scena je prikazana iz ugla djevojke u neprekinutom toku svijesti pri čemu su patnje silovanih žena stopljene u jedan beskrajan zajednički tok. Kroz paragraf se nižu slike, zvuci, emotivna i fizička stanja i uzvici, na istoj ravni kao da sve postoji u nekom paklenom objedinjenom trajanju. Cijelo poglavlje je napisano fragmentiranim iskazom toka svijesti, što stvara osjećaj neposrednosti, haosa i dezorijentiranosti. Autorica koristi nestrukturiranu sintaksu s dugim rečenicama koje ostavljaju dojam brze naracije, bez uzimanja daha, stvarajući dojam zamagljivanja radnje, percepcije i osjećaja. Ovakav stil neminovno uranja čitatelja u svijet patnje. Parataktičkim rečenicama koje zareжима vežu stravične slike autorica prikazuje traumatizirano i potpuno preplavljeno mentalno stanje protagonistice čije misli i osjećaji dolaze neposredno i u valovima. S druge strane, ponavljanje i akumulacija riječi kao što su vrisak, bol, mama, pojačavaju košmaran krug patnje. Gomilanje opisa uz ponavljanje riječi (lebdeći vrisak, daleki vrisak, bliski vrisak) intenzivira užas. Budući da je poremećen tok pripovijedanja bez jasnog slijeda događaja, gdje seslike užasa samo smjenjuju, nastaje senzorno opterećenje, vrijeme i prostor naprosto kolabiraju, vjerno odražavajući način na koji trauma oblikuje stvarnost. Motiv muzike se provlači kroz cijeli roman da bi kontrastirao zlo koje protagonistkinju snalazi, ali u ovom poglavlju to je još više izraženo pa jukstapozicija muzičke terminologije stvara nadrealni sudar patnje i umjetničke pozadine. Autorica tako sugerira da je svaki kakav pokušaj obrade ili racionalizacije iskustva kroz bilo kakvu racionalnu strukturu nemoguć. Sveukupno senzorno preopterećenje kao i opisi tjelesnih detalja povećavaju osjećaj nelagode i stva-

raju osjećaj zarobljenosti u zaleđenom momentu užasa zajedno sa protagonistkinjom. Fragmentirana sintaksa i osjetilni detalji oponašaju borbu uma u nastojanju da obradi traumu, uvlačeći čitaoca u zagušljivi užas i bespomoćnost, dehumanizaciju i disocijaciju

Predočavanje traume okončava se smrću protagonistice. Sve silovane žene u ratu u Bosni i Hercegovini nisu ubijene, vojna taktika mučenja silovanjem i jeste podrazumijevala ostaviti jedan broj silovanih žena da žive s traumom. Mnoge od žena su namjenski silovane dok ne zatrudne i uđu u visoki mjesec trudnoće kada je pobačaj teže izvodiv.¹³ Međutim, autorica želi naglasiti i drugu stranu ovog sistematskog zločina – da su mnoge od njih ubijene, da se zato i ne može ustanoviti konačna brojka silovanih žena, ali i da su ubijane upravo kako ne bi svjedočile o zločinima. Prema Judith Herman (1993), ratno silovanje je alat moći kojim sežrtva izolira i dehumanizira s ciljem pokoravanja. Ako roman posmatramo iz tog ugla, smrt protagonistice predstavljati nastavak ostvarenje tog cilja, odnosno potpuno brisanje narativa preživjelih – doslovno ušutkavanje svjedočanstava i historijskog sjećanja. Teoretičari traume ističu upravo svjedočenje kao ključni aspekt za iscjeljenje. Smrt protagoniste isključuje svaku mogućnost svjedočenja, pa roman taj način sugerira da je ratna seksualna trauma mjesto usudnog nasilja, bez puta prema pravdi ili iscjeljenju.

Kahrović Posavljak, međutim, romanom obuhvata i alternativu protagonistkinjinoj sudbini – u jednom od zadnjih poglavlja ona je kroz misli i maštanje lika ostavlja na životu.

„To je trgovina o kojoj su pričali. Sad će je otac preuzeti, pomisli i sklopi oči.

Vidi se kako mu izbjegava pogled. I kako je sve prošlo, a ona ujutro ustaje i pravi doručak. Vidi tavu i dvoje jaja u njoj, kafu. Vidi kako sjedi na skupu s ljudima bliskim. I svi znaju, a svi kao ne znaju. I jako su fini prema njoj. A njihova je finost grebe po tijelu. Vidi popodneva kada treba izaći da prošetati i kako gazi asfaltom oko zgrade i svi, nebo, tlo, šljunak u parku, borovi, klupe, zgrade i prozori koji se rastvaraju sjećaju se dana kad je sve počelo. I svi je gledaju, malo prezrivo malo sažaljivo. I nebo, tlo, šljunak u parku, klupe, zgrade i prozori koji se rastvaraju i sklapaju mrtvim staklenim krilima i stubišna vrata koja se uvijek s lupanjem zatvaraju i buka im prekida zvukove violine, govore joj kako da nije ona ništa. A sve to tiho odmahuje listom,

¹³ Medicinska studija (Lončar, Medved 2006) provedena nad 68 žrtava silovanja, Bošnjakinja i Hrvatica silovanih u toku rata u Bosni i Hercegovini od 1992-1995., ustanovila je brojne psihičke probleme koje žrtve nisu imale prije silovanja. Nakon silovanja, 25 žena je razmišljao o samoubistvu, 58 je patilo od depresije odmah nakon silovana, a 52 su patile od depresije i u vrijeme provođenja studije, godinu kasnije. 44 od njih silovane su više od jednom, a 21 žena je silovana svakog dana zatvoreništva. 29 žena je zatrudnjelo, a njih 17 je pobacilo. Studija je došla do zaključka da su silovanja imala “duboke trenutne i dugoročne posljedice na mentalno zdravlje” silovanih žena.

zastorom, travkom, papirićem od žvakaće gume uglavljenim među dva prljava šljunčića, treperenjem zraka i travkama koje rastu oko betonskih nogu klupa: ali ona, ipak... Neki daleki i šumni kontrapunkt. I vidi sebe kako im hoće reći: nemojte takvim glasovima vibrirati. Ne to. Pričajte kao da sam mrtva.(...) Navečer ležanje u praznini i tami, dubokom bunaru i osjećaju da mora biti sretna jer je sve prošlo a ona ostala i dalje. Sve je prošlo, ostala ti. Budi sretna. Sve je prošlo. Obična jutra i nužno održavanje tijela. Ulazak i izlazak i gledanje kroz prozor. Sve prazno. Sloboda koje više nema. Neki život kao da se ništa nije desilo. Otvori oči i neugodno se strese. Ne postoji život nakon ovoga.“ (192-193)

Ovaj potresan prikaz života silovane žene nakon proživljene traume, života na slobodi, šalje poruku da je nemoguće um vratiti u stanje u kojem je bio prije. Potpurnim uranjanjem u svijest protagonistice slike života koje se smjenjuju u njenom umu svjedoče kako asocijativni niz duboko istraumatizirane osobe upravlja njenom svijesću. Kroz cijeli odlomak pratimo disocijaciju ličnosti, fragmentiranost iskustva i doživljavanja svijeta, a naglašene su duboke psihološke i društvene posljedice traume. Tip naracije koji autorica koristi kroz cijeli roman ovdje je još više naglašen jer ima karakter snoviđenja. Slike koje vidimo nisu opisi trenutnih događaja oko nje, nego zamišljeni život nakon preživljavanja. Bez vanjskih podražaja iz okoline i dijaloga, čitalac je potpuno prepušten toku misli „u zamišljenoj budućnosti“ djevojke koja živi sa posttraumatskim poremećajem. Ona ne može u potpunosti procesuirati traumatično iskustvo i integrirati ga u koherentan osjećaj sebe. Prema Genettovoj teoriji, riječ je o tome da još uvijek nije došlo do prelaska traumatskog sjećanja u narativno i ne može se krenuti putem iscjeljenja. Priču koju čitalac čita nije ispričala ona nego njeno traumatsko JA, a takva priče ne može biti dijelom iscjeljenja. Tako dolazimo do pitanja – da li nakon duboko traumatskih iskustava uopće može doći do iscjeljenja? Kahrović Posavljak sugerira da ne može. Protagonistica postoji u paradoksu – iako priznaje da je njena patnja „prošla“ i da je ona „ostala“, njezino preživljavanje je prikazano kao prazno i sasvim mehaničko stanje, a ne kao afirmacija života. Ponavljani imperativ – „Budi sretna. Sve prošlo.“ – funkcionira kao prisilno internalizirano očekivanje normalnosti, dok oštra spoznaja – „Ne postoji život nakon ovoga.“ – izravno proturječi tome i naglašava razornu prazninu koju je ostavila trauma.

Kahrović Posavljak upućuje i na društvenu stigmatu koja dodatno pogoršava patnju junakinje, jer predviđa neku vrstu prisilne reintegracije u svijet u kojem se drugi prema njoj ponašaju s pretjeranom ljubaznošću koja, paradoksalno, djeluje ponižavajuće i ne ublažava njezinu različitost nego je samo pojačava. Prezir i sažaljenje koje protagonistkinja vidi u drugima oslikava dvostruki teret žrtve – ona nije ni pot-

puno prihvaćena ni potpuno odbačena, egzistira u liminalnom prostoru ostajući obilježena svojom prošlošću bez vidljivog puta prema istinskoj slobodi i dostojanstvu. Nadalje, vanjski svijet – predstavljen nebom, tlom, prozorima koji se rastvaraju – sav je prožet sjećanjem na traumu, sugerirajući da je iskustvo traume postalo sveprisutno. Njezinu zamišljenu budućnost dodatno deformira iluzija rutine i slobode, budući da zamišlja sebe uključenu u svakodnevne aktivnosti kao što su kuhanje, hodaње i osnovno održavanje tijela. Takav prazan, mehaniziran život potvrđuje tezu da je preživljavanje nakon traume uglavnom mehaničko i lišeno smisla. Sintagma “Sloboda koje više nema” izravno dovodi u pitanje konvencionalnu pretpostavku da kraj rata znači oslobođenje. Umjesto toga ona sugerira da je sama trauma postala unutarnji zatvor iz kojeg nema bijega. Blokirana budućnost protagonistice učvršćuje se u zadnjoj misli, dok otvara oči i nedvosmisleno zaključuje da život poslije ne postoji. Ovaj zaključak ukazuje na dubinu psihološke devastacije, otkrivajući nepostojanje bilo kakvog održivog puta naprijed. Trauma se opire pregorijevanju i ustraje na način koji i sam čin zamišljanja budućnosti čini nepodnošljivim. Spoznaja protagonistice – da preživljavanje ne znači i život – razotkriva nepopravljivi raskid koji ratno silovanje nanosi već i samoj ideji ponovnog uspostavljanja normalnog postojanja.

ZAKLJUČAK

Roman *Škriptaji kože* autorice Amile Kahrović Posavljak je memorijalni roman koji nastoji biti tekstualni spomenik žrtvama ratnih silovanja u Bosni i Hercegovini. Autorica ne pristupa oslikavanju ratnog silovanja samo na sadržajnom nivou, nego pri sveobuhvatnom predočavanju traume koristi različite književne postupke. Osobito je upečatljiva tehnika izbjegavanja imenovanja likova – ni protagonistica ni drugi likovi u romanu nemaju imena. Ovakvim postupkom Kahrović Posavljak ne anonimizira žrtve kako bi ih izbrisala iz memorije već posve suprotno – ukazuje na hiljade sličnih sudbina žena tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, ali i potencira gubitak sebstva i utjelovljenje kolektivne traume. S druge strane, zločinci su bezimeni jer gube moralno pravo na ime. Osebujući narator u romanu također je tehnika predočavanja traume. Narator ovdje i nastaje kao proizvod traume. Pripovjedačica je otkinuto JA protagonistice, lice pripovijedanja nastalo usljed traume disocijacijom ličnosti. Dakle, došlo je do cijepanja ličnosti na dvije osobe, na naratoricu u prvom licu koja priča priču o sebi u trećem licu. Kahrović Posavljak u romanu koristi tehniku doživljenog govora ili slobodnog neupravnog govora koja također doprinosi uslođnjavanju i vjerodostojnosti psihološkog profila junakinje. Motiv muzike kao i instrumenta violi-

ne koju svira protagonistkinja, kao i oblikovanje završetka romana, također, na jedinstven način iscrtavaju dubine ponora čovječnosti i daju obol ukupnoj tematizaciji traume u romanu koji je bez presedana u bosanskohercegovačkoj književnosti, a po prilici i šire.

IZVOR

1. Kahrović Posavljak, Amila (2023) *Škriptaji kože*, Buybook, Sarajevo

LITERATURA

1. Apfelbaum, Ronald (2000), "And now what, after such tribulations? Memory and dislocation in the era of uprooting", *American Psychologist*, 55(9), 1008-1013.
2. Bećirbašić, Belma, Dženana Šečić (2002), 'Invisible Casualties of War', reported written for IWPR
3. Brownmiller, Susan (1995), *Protiv naše volje: muškarci, žene i silovanje*, Zagorka 5, Zagreb
4. Caruth, Cathy (1996), *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Johns Hopkins University Press
5. Džiho-Šator, Aida (2023), "Trauma i sjećanje u zbirci poezije *Skica za bajku Adnana Žetice*", *Hercegovina*, 21-22, 157-170.
6. Edman, Angela J. (2008), "Crimes of Sexual Violence in the War Crimes Chamber of the State Court of Bosnia and Herzegovina: Successes and Challenges", *Human Rights Brief*, 161 (1), 21-28.
7. Farr, Kathryn (2009), "Extreme War rape in Today's Civil-War-Torn States: A Contextual and Comparative Analysis", *Gender Issues*, 26, 1-41.
8. Gottschall, Johnatan (2004), "Explaining Wartime Rape", *Journal of sex research*, 41, 129-136.
9. Groom, Nick (2002), *The Gothic: A Very Short Introduction*, Oxford University Press
10. Hazan, Pierre (2004), *Justice in a Time of War: The True Story Behind the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, Texas A&M University Press
11. Herman, Judith (1993), *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence — from Domestic Abuse to Political Terror*, Basic Books; Reprint edition

12. Hoglund, Anna T. (2003), "Justice for Women in War Feminist Ethics and Human Rights for Women", *Feminist theology: Journal of the Britain and Ireland School of Feminist Theology*, 11(3), 346-361.
13. Hynes, Patricia H. (2004), "On the Battlefield of Woman's Bodies: An Overview of the Harm of War to Women", *Women's Studies's International Forum*, 27, 431-445.
14. Laub, Dori (1995), "Truth and Testimony: The Process and the Struggle", in: Cathy Caruth (ed.), *Trauma: Explorations in Memory*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 61-75.
15. Lončar, Mladen, Vesna Medved (2006), "Psychological Consequences of Rape on Women in 1991–1995 War in Croatia and Bosnia and Herzegovina", *Croatian Medical Journal*, 1(47), 67–75.
16. Britt, Lucy, Wilson H. Hammett (2024), *Trauma as Cultural Capital: A Critical Feminist Theory of Trauma Discourse*, Cambridge University Press
17. Brashear, Madeline (2017), "'Don't Worry. These girls have been raped once.'" Analyzing Sexual Violence in the Bosnian Genocide and the Response of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia", *Voces Novae*, 9(5), 1-69.
18. Mežnarić, Silva (1994), "Gender as an Ethno-Marker: Rape, War and Identity in the Former Yugoslavia", in: Valentine M. Moghadam (ed.), *Identity Politics and Women: Cultural Reassertion and Feminism in International Perspective*, Westview, Boulder, CO, 76–97.
19. Nikolic-Ristanovic, Vesna (2000), "Sexual Violence", in: Vesna Nikolic-Ristanovic (ed.), *Women, Violence and War: Wartime Victimization of Refugees in the Balkans*, Central European Press, Budapest, 41–77.
20. Olujić, Maria B. (1998), "Embodiment of Terror: Gendered Violence in Peacetime and Wartime in Croatia and Bosnia-Herzegovina", *Medical Anthropology Quarterly*, 12(1), 31–50.
21. Richters, Annemiek (2008), "Trauma and Healing: Cross-cultural and methodological perspectives on post-conflict recovery and development", In D. Zarkov (Ed.), *Gender, Violent Conflict and Development: Issues for Theory, Policy and Practice*, Zed Books, UK
22. Seifert, Ruth (1993), "War and Rape: Analytical Approaches", Women's International League for Peace and Freedom (WILPF), Geneva, Switzerland
23. Segalo, Puleng (2012), "Gendered suffering and the complexities of keeping silent", *Studia Historiae Ecclesiasticae*, 38, 113–122.

24. Skjelsbæk, Inger (1999), *Sexual Violence in Times of War: An Annotated Bibliography*, PRIO Report 4/1999, International Peace Research Institute, Oslo
25. Skjelsbæk, Inger (2006), "Victim and Survivor: Narrated Social Identities of Women Who Experienced Rape During the War in Bosnia-Herzegovina", *Feminism & Psychology*, 16(4), 373-403.
26. Stowell, Robin (1983), *The Early Violin and Its Performance*, Cambridge University Press.
27. Whithead, Anne (2004) *Trauma Fiction*, Edinburgh University Press
28. Wing, Katherine A., Sylke Merchan (1993), "Rape, Ethnicity and Culture: Spirit Inquiry from Bosnia to Black America", *Columbia Human Rights Law Review*, 25(1), 1–48.
29. Žujo-Marić, Lejla (2021) *Na rubovima vijeka: Svjedočenje kao poetski okvir bošnjačkog romana s tematikom iz rata (1992-1995)*, Univerzitet "Džemal Bijedić" – Fakultet humanističkih nauka, Mostar

INTERNETSKI IZVORI:

1. <https://www.un.org/womenwatch/ods/S-2002-1154-E.pdf>
2. <https://buybook.ba/article/bookstan-2023-intervju-s-amilom-kahrovic-posavljak-46>
3. https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/cedaw25years/content/english/CONCLUDING_COMMENTS/Bosnia_and_Herzegovina/Bosnia_and_Herzegovina-Special_report.pdf
4. <https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/tjug/bcs/060927.pdf>
5. <https://www.corteidh.or.cr/tablas/R21851.pdf>
6. <https://magazine.columbia.edu/article/long-night>
7. https://www.icty.org/x/cases/dragan_nikolic/cis/en/cis_nikolic_dragan.pdf
8. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/rape>
9. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/trauma>
10. <https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/tjug/bcs/060927.pdf>

THE LITERATURE OF MEMORIALIZATION — WARTIME RAPE, GENDER VIOLENCE, AND TRAUMA IN THE NOVEL *THE SCREECHING OF SKIN* BY AMILA KAHROVIĆ POSAVLJAK

Summary

This paper analyzes the novel *The Screeching of Skin* (2023) by Amile Kahrović Posavljak from the perspective of the theory of trauma, gender-based violence and war rape and classifies it primarily as a memorial novel or a novel of memorialization literature, with the pretension of turning it into a textual and artistic monument to the victims of suffering and persecution in the collective memory. The novel follows a twenty-year-old girl, a second-year violin student at the Academy of Music, who finds herself in her apartment in the Sarajevo neighborhood of Grbavica at the beginning of the war in Bosnia and Herzegovina, and immediately after the neighborhood was cut off from the rest of Sarajevo, she falls into the hands of Serbian soldiers who subject her to multiple rapes and other forms of violence. The paper establishes a theoretical framework within which the novel will be analyzed, offers an overview of important aspects of trauma theory, an insight into the issue of rape in the war in Bosnia and Herzegovina between 1992 and 1995, after which it focuses on a careful reading and analysis of the content, but also on the literary techniques of portraying trauma used in the novel, such as the narration, the narrator, the shaping of music motifs in the novel and the significant ending of the novel.

Key words: theory of trauma; gender violence; wartime rape; *The Screeching of Skin*; Amila Kahrović Posavljak

Adresa autorice
Author's address

Aida Džiho-Šator
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
aida.dziho@unmo.ba